

„A közéletre nézve a múlté lettem...”

A. Sajti Enikő: *Kisebbségpolitika és társadalomszervezés.
Várady Imre (1867–1959) bánáti magyar politikus iratai.*
Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2016

350 dokumentum, 1700 (dokumentumonként közel öt) lábjegyzet, 1400 név, azaz minden két oldalon három újabb nevet identifikál a közreadó. Nem mindegyiket sikerült, de kezdjek el számolni: ezek közül akár csak ezer – nem a magas politikából ismert, s esetleg csak időlegesen – „felbukkanó” városi, községi „hétköznapi” sors alapadatait fellelni mennyi utánajárásba telik. Magyarán százával lehettek olyanok, akikről egy pár soros annotáció elkészítése is többnapos lutri-nyomozás. Éppen közismeretőségük hiánya miatt.

A cím pontossága: Várady „kisebbségpolitikusi” időszaka (1919–1949), harminc év iratválogatása teszi ki a dokumentumok túlnyomó többségét (700 oldal): a dualizmus kori ifjúság, illetve az OMM honatya alig több mint harminc oldal, holott a kötet főhőse 1918-ra már betölti 50. életévét, túl van életútjának felén. Tizenöt évvel később – már hatvanas éveinek közepén járva – Várady saját ars poeticájaként csempészhetette a Vajdaság Kazinczyjaként tisztelt Szenteleky Kornél 1933-as nekrológiájába: az „önérzetes kultúrparitás”, a „kölcsonösségen alapuló testvéries megbecsülés” lehet alapja azon a tájon a multietnikus közös létnek (313). Ezeket a gondolatokat ismétli meg – immár saját copyrightként – a vajdasági magyar írók 1937. márciusi budapesti seregszemlájén (461–462). Más közelítésben, Várady Imre hagyatéka sokkal inkább tartalmaz adalékokat a délvidéki magyar lapok, folyóiratok irodalomtörténetéhez – általában a két világháború közötti magyar kisebbségi kultúrtörténethez –, és jórészt a sorok között rejtőzik a korszak országos, vagy akár kisebbségi politikatörténete. A dokumentumok tanúsága szerint azért, mert még a kisebbségi kulturális önszerveződés sem volt mindig megtört, a politikai megabovo államellenes bomlasztó ügyletnek minősült. (Akkoriban még azt gondolhatták, hogy ez az újsütetű államiság identitászavaros reakciója. Azóta

tudjuk, hogy az államok némelyike marutus korában is képes a másságot szubverzióknak tekinteni.)

Várady Imre a kisebbségi magyar identitás közösségi őrzésén – ennek kulturális és politikai intézményesültségén – munkálkodó közéleti személyiség. A „kisebbségpolitika”, illetve „politikus” definiáláshoz képest a kötet anyaga annyiban hordoz észrevehető differenciát, hogy a dokumentumok zöme a kulturális, illetve a társasági-közéleti életmegnyilvánulások változó és változatos tárházáról tudósít. Nem feltétlenül Várady politikai tisztségei, hanem a „korközeget” eredményezi ugyanakkor azt, hogy a nem politikai ügyek, formációk is mindvégig politikizálódtak. (A kosztos diákok támogatásának illegitim hálózatától a közművelődési egyletek engedélyezésén át a kisebbségi tanítóképzőig.) Ez persze nem a délszláv állam – és az ott élő kisebbségek – mindennapjainak sajátossága, de aligha mellőzhető annak észrevételezése, hogy az ún. „civil” társasági-közösségi szerveződések nem tudtak (akkor sem) függetlenedni az adott ország politikai törésvonalak szerinti megosztottságától, no meg az eközben mindig felhorgadó kicsinyes-rátartói haszonlesés ballasztjától.

Az 1930-as évek második felében látszik feltűnni a délvidéki „második generáció” – egyik irányban völkkisch, másik szélükön marxizáló marginalitással –, akik már kisebbségi sorban cseperedtek fel, de legalább ilyen figyelemre méltó az, hogy ők éppúgy az ekkor már hetvenes éveibe lépő Várady Imrét találják meg, mint ahogy a náluk idősebb korosztály is őt tartotta vonatkoztatási pontnak. Holott Várady már inkább kimaradni próbált a mindinkább turbulenssé váló közéleti-politikai forgatagból (543–545, 551–553). Nem tette – tehette –, mivel II. Péter király 1939 januárjában szenátorrá nevezte ki. Ettől kezdve stallummal és dekórummal „a jugoszláviai magyarság Vezére” (567). Szenátori szűzbeszéde – bár elvileg a költségvetés respektálhatósága volt a téma – egyszerre utalt a jugoszláv belviszonyok konszolidációra törekvő autokrata irányára, a kisebbségi létviszonyokat legalább minimálisan kielégítő reparálásának igényére – mindenekelelt a magyar–délszláv államközi kapcsolatok javításának előmozdítását szorgalmazták (historizáló példázatokkal). Mindazonáltal aligha véletlen, hogy szenátorságának három évében – melyet több mint 150 oldal dokumentál – a Váradyt megkeresők térbeli léptéke erősen tágul: míg korábban a Dunától nyugatra eső horvát, szlovén területekről alig maradt hír iratai között, most a Muravidék magyarságának szószólói is rendre beadványokkal, kérelmekkel bombázzák.

Ennek a délvidéki magyar kisebbségre vonatkozó „belső” sajátossága, hogy az 1920-as évek elejétől visszatérően előbukkan a „ki tartozik/tartozhat a magyar kisebbségi közülethez?” – hol burkoltabb, hol manifesztált

– antiszemitizmusa. A huszadik század elejére, illetve a világháború végére egyértelműen magyarrá lett ottani zsidók identitása kérdőjeleződik meg visszatérően, holott ők – kisebbség a kisebbségben – éppen polgárosultságuk, „középosztályosodásuk” okán voltak a csonkává lett magyar lét közösségi fenntartásának legáldozatkészebb letéteményesei. Ebből a szempontból döbbenetes a kötet szerkesztési „dramaturgiája”. Miközben sorra olvashatók a Várady Imrének küldött levelek, egyéb kisebbségi közéleti dokumentumok, ugyanott, a lapalji jegyzetekben egymás után arról értesülünk, hogy a bácskai magyar közélet reprezentánsainak sora akkor végezte be életét, amikor az úgynevezett Délvidék – 1941 után – visszatért a megnagyobbodott Magyarország állami fennhatósága alá. Háromnegyed évszázad távlatából olvasva is sokkoló ez az „önfia vágta sebé” soroló lapalji regeszta. Havas Károlynak a (*Bácsmegyei*) *Napló* szerkesztőjének Váradyhoz 1940 novemberében küldött privát tudósítása (692–694) – fél évvel a magyar állami főhatóság visszatérése és ötnegyed évvel az újvidéki vérengzés előtt – diagnosztizálja a városban zsidóvadászatra is kész „hideg napok” közhangulatot. Ez ahhoz képest gondolkodóba ejtő, hogy a kommunizmus bukása óta főként arról folyik a számháború, hogy Tito partizánjai milyen mértékben számoltak le – szinte differenciálatlanul – a honmaradt magyarokkal. A háborúvégi martalócok ezt a háború logikája szerinti ellenségeikkel tették. A korabeli honfiak „nemzetmentő” része viszont már azelőtt készen állt rendet vágni saját nemzettársaik soraiban – a keresztényi irgalmasság nagyobb dicsőségére. Már a magyar impériumváltás és a gyilokrazzia előtt is volt erre hajlandóság, ráhangolódás/ráhangolás – az éppen újjáalakított délvidéki „Kultúrszövetség” köreiben is. A szomszédos Szabadka város küldöttei is averzióval konstatálták, hogy falvaink és városaink ébredő politikai kortesei kultúrbotrányt idéztek elő, s annak orvoslását kérve/remélve fordulnak Váradyhoz: próbálja elejét venni a skandalum továbbdagadásának (695–697, Toldy Ferenc levele, 705–706, valamint 708–709). A botrány hónapokig húzódott. „A noviszádi Kultur Szövetség megalakulása óta, mint egy hangyaboly zúg és méltatlankodik egész Bácska egyleti élete” – írta Prokesch Mihály 1941. január közepén (710). Az áldatlan állapotok rendezésére – Várady primus inter pares vezetésével – életre hívták a szövetség úgynevezett Ötös Tanácsát, de a közbejövő jugoszláv államcsíny és a rákövetkező államemésztő fejlemények túlleptek az úgy „kisebbségi kérdésként” történő kezelésén.

Az 1941. áprilisi impériumváltással új szerkezetben különült el (Dél-) Bácska és Bánát további sorsa, mivel utóbbi a németek az általuk megszállott Szerbiához csatolták: nem lett része a „megnagyobbodott Magyarországnak”. Ide esett Várady Imre szűkebb pátriája, Nagybecskerek is. Hetek

sem kellett hozzá, hogy a budapesti kormány egyik bizalmas informátora azt rögzítse jelentésében: „Kétségtelen, hogy a magyarság helyzete itt jelenleg sokkal rosszabb, mint volt a szerb uralom idején” (738). A Harmadik Birodalom exklávéjának nyilvánított bánáti térségben egyformán rohamtempóban zajlott minden tisztség szerbtelenítése és magyartalanítása – beleértve a magánvállalkozások tulajdonosainak, üzemeltetőinek kieb-
 rudalását is –, s még csak arról sem volt szó, hogy a frissen hivatalba, vál-
 lalatvezetésbe ültetett Erneuerungok (újdondászok) a Magyarországról ismerhető ekkori „árjásítás” úgynevezett stróman-rendszerét kopírozták volna. Nem. Ott és akkor egy, a Führer inspirálta germán világ kezdett be-
 rendezkedni. Az informálisan csak „Donaulandnak” hívott térségben ek-
 kortól százhuszezer Donauschwaben úrhatnám szolgálja dirigált négyszer
 annyi többségben levő szerb-magyar-román-szlovák „minoritást”, rögtön
 hozzálátva az ottani zsidóság deportálásához.

A Bánát 1941-es nemzetiségi megoszlása	
szerb	295.000
német	120.000
magyar	100.000
román	70.000
szlovák	18.000
zsidó	4.000
Összesen	607.000

De hogy a revíziós közigazgatási felosztás szerinti Bács-Bodrog vár-
 megye „visszatért” nagyobbik fele – a Duna-Tisza közötti Dél-Bácska –
 magyar fennhatóság alá kerülése sem volt visszásságoctól és borzalmaktól
 mentesebb, azt a Várady Imréhez – mint délvidéki orákulumhoz – szer-
 bektől és magyaroktól egymás után érkezett ez időbeli pániklevek sora
 tanúsítja. Legmegrázóbb közülük Nikola Bešlić volt jugoszláv közlekedé-
 si miniszter *magyar* feleségének tudósítása „a bácskai dolgokról”, illetve
 az ott basáskodó neofita „díszmagyarokról”. „Az idősebb németek is, bár
 titokban örömmel, alig várták már a magyarokat, a szerbek egész nyíl-
 tan. Ez így volt a népnél és uraknál egyaránt. – Ez a lelkesedés Doktor Úr
 igen lelohadt, ezt a felszabadítást a leglelkesebbek sem várják már. A pa-
 rasztság és az urak közti különbség csak az, hogy az utóbbiak fegyelme-
 zettek az előbbieket meg egyetlen gondjuk: hova is bújhatnának, ha majd a
 magyarok jönnek, mert a félelem már pánikszerű. Így állnak a dolgok itt

és a környéken Doktor Úr” (770). A kötet kirívóan legmegrendítőbb darabjából elhagytam az embertelenségek – oldalakon át sorolt – tételes felidézését, ám alighanem azok tömegessége is inspirálhatta Váradyt, hogy hamarosan Budapestre induljon: ott tárta a magyar kormány illetékesei elé – „országgyarapítás alulnézetben” – értesüléseit, primer tapasztalatait. A revízió bővületében élő magyar fővárosban viszont azt a tanácsot kapta – a szó szoros értelmében – jóakarótól, hogy ne exponálja magát ilyen ügyekben. Így jutott arra, hogy „az én útírányom a központtól csakugyan elvált” – fogalmazza meg miniszteriális tárgyalópartnereinek írott előszőnő levelében (776). Néhány további, arra érdemesnek tartott „szerencsétlen magyar érdekében” még közbenjárt, ám 1941 decemberétől – miután a belgrádi magyar konzul is „felvilágosította” annak hiábavalóságáról –, a továbbiakban igyekezett kitérni, a jószolgálatinak gondolt közvetítéseket elhárítani (783).

Mindezek után aligha meglepő, hogy midőn 1942 elején (75. életévét betöltve) felkínálják neki, folyamodjon (sic!) „Nemzetvédelmi Kereszt” kitüntetésért, azt – rá addig nem jellemző – pikírt hangnemben utasítja vissza: amit több mint fél évszázada a délvidéki magyarság ügyében tett, „egy vonallal sem ment túl a kötelességteljesítés megkövetelhető határain” (798), így azokból „semmiképp nem fonható Nemzetvédelmi Cselekmények babérkoszorúja” (797), „Nemzetvédelmi Kereszt adományozását nem kérem [...], adományozása esetén, semmiképp el sem fogadhatnám” (797–798). Nem sokkal később, szűkebb pátriájában, egy nagybecskereki egyleti ülés alkalmával hozta nyilvánosságra: félreállították. Tették ezt „az ejtőernyős, az áprilisi, a szvetiszávás új magyarok”, akik az első sorokba tülekedve „tekintették magukat egyedüli élharczosoknak. [...] Meredek szakadék szélén, körülöttünk a gyűlölet égő lánvjával túl telített vulkánon rohanunk vakon veszünkbe” (803–804). A személyes sorson túlmutató jövődőlést már az újvidéki, zsablyai, csúrogi mészárlás ismertté válása után osztotta meg földijeivel, holott ekkor még jócskán a világháborúban fordulatot jelentő „nagy csaták” előtt voltak a kortársak. Az ezután következő csendes magándiplomácia morzsáit – például, hogy a Kállay-kormány idején közeledést segítő/remélő bizalmas közvetítésre vállalkozott Budapest és Belgrád között – a feledés tengerébe mosta a háborús frontok és a politikai fejlemények további hullámválása.

Az 1944 őszével beköszöntő újabb impériumváltás mészárlásait, elhurcolásait személyesen megússza, ám megkopott presztízse már a korábban menlevelet jelentő „kezességvállaláshoz” is ritkán bizonyul elégségesnek. Fiával közös „személyiségvédelmi” ügyvédkedése is igencsak esetleges a jogrendet a győzedelmes partizánethosszal – és vendettával – he-

lyettesítő új délszláv világ kiépítése közepette. Ugyanígy kénytelen mérleget vonni a bánati magyar közösség valaha volt érdekegyeztető pátriárkájaként is, 1945 végén: „a közéletre nézve a múlté lettem”. De továbbra is őrzi a – szintén idejétmúlttá lett/tett – szabadelvűség kritikai attitűdjét, midőn ehhez hozzáfűzve vitatja, hogy „minden, ami régi csak azért, mert régi – tehát elvetendő, tehát rossz, s minden, ami ma felkapott, divatos és új, egyben jó és üdvös – csak azért mert új” (883–884). Mindazonáltal, midőn ugyanezekben a napokban egy – soraiból kiérezhetően olvasott, önműveléssel tájékozott – 50. évében járó zombori esztergályos, Erlich József fordul hozzá, hogy vállalja-e szűkebb pátriájának a közösség bizalmából ráruházott tisztét, Várady nem habozik a tételődő munkást ugyanolyan terjedelemben a tisztség vállalására biztatni. Azért, hogy legyen ki aktívan segít a fenyegető veszedelmeket elhárítani: „Magányba visszavonulni ma azon palást alatt, hogy eddig politikával, eddig a közélet problémáival nem foglalkoztunk – nekünk nem szabad” (882). A hátralévő pár irat zöme – hangulatában – már a 80. évéhez közeledő „obsitos egyszemélyes intézmény” hattyúdala. Bár még ezt is jócskán túlélte, a matuzsálemmé levés utolsó tíz évről nem tudósítanak a dokumentumok.

Alig halasztható tovább, hogy töredelmesen bevalljam a recenziási csalafintaságot. A fentebb írtak – dokumentumválogatásról lévén szó – kizárólag a kötetben közreadott iratok mondandójának radikális redukciója. (Amennyi néhány flekkbe tömöríthető 800 oldalnyi – műfajilag is sokféle – materiából.) Magyarán elmulasztottam, hogy „rendes olvasóként” az elejétől kezdve araszoljak a lapok egymásutánján. Egyszerűen arra voltam kíváncsi, hogy mit kínál a mai olvasónak „a dolog maga”: a forráseggyüttes, kalauzolás nélkül. Ellenkező esetben A. Sajti Enikő 80 oldalas bevezető tanulmányával illetet volna indítanom az ismertetést. Kezdvé mindjárt azzal, hogy a közreadó ebben a felvezetésben – egyfelől hőse (már megjelent) naplójára támaszkodva évszázados család- és társadalomtörténeti visszatekintésbe ágyazza a Várady família szerteágazó előtörténetét. Másfelől mindvégig korrajzot is kapunk felcseperedésének környezettörténeti háttéréről: az elevenen élő negyvennyolcasságtól a délvidéki „cifrálkodás-parádézás mentes” polgárosodás poliglott és multikulturális gazdagságán át az ellenzéki, „függetlenségi” politikussá válásig, s e kondíciók közepette történő honatyává választásáig a „békebeli” Monarchia Magyarországnak századfordulós évtizedeiben. Ezek, iskoláztatásával, házasságával, társasági kapcsolatépítési affinitásával kikerekítve teszik majdhogynem sorszerűvé, hogy Várady Imre – terebélyesedő ügyvédi praxisával együtt – ne csupán bekerüljön az egyedi sajátosságokat mutató „bánati elitbe”, hanem

mindinkább azon túl, országosan is számon tartott figurája legyen kora vegyes etnikumú/vallású délvidéki közéletének.

Egy ponton azután jól rácsodálkozhat a „rendes olvasó”, hogy milyen más okból is egyedi, rejtőzködő kincs e – főként a két világháború időszakából bőségesen merítő – hagyatékválogatás. Azért, mert a kötet főszereplőjének épp ezen időszakból – 1910 és 1943 között – nem maradtak fenn privát naplófeljegyzései. A most közreadott anyagok nélkül aligha lenne követhető a korábbi impulzivitással Várady Imre sorsa, épp a kisebbségi politikussá válás (kényszerülés) negyedszázadából. Ebben a részben A. Sajti Enikő sokkal aprólekosabban támaszkodik a maga által válogatott iratkorpuszra, beépítve abba az elmúlt ezredforduló környékén neki-lendülő, a *jugoszláv* korszakra vonatkozó magyar kisebbségtörténeti munkák öröndetesen gyarapodó hozadékát is. Fontos megállapítása a szerzőnek, hogy az első világháború utáni impériumváltást követően miként próbálta kiküszködni a tradicionális államát veszتők sokasága a hatalmi önkény közepette, hogy a rá szakadt „hanyatlás- és sérelemtörténetet” új közösségi önszemléletté transzformálja, kisebbségként építse fel újra nemzeti identitását, beleértve ebbe „a megmaradást szolgáló kulturális, politikai szervezetek intézmények kiépítését és működtetését is” (47–48). S amikor a szerző a *tárgyalásos érdekegyeztetés* fáradhatatlan munkásként helyezi el Váradyt, óhatatlanul asszociál az olvasó arra, hogy mintha Deák Ferenc huszadik századi délvidéki patrióta reinkarnációja tüsténkedett volna évtizedeken át a Dráva–Duna–Tisza találkozásának régiójában. Olyasvalaki, aki mindig aktív volt, ha a circumstanciák engedték, visszavonult, ha nem látszott esély az értelmes kompromisszumra – vagy éppen mellőzték, félreállították –, ám kényszerűségből vagy utilitarista rátartissággal ellenfelei/elleneségei is mindvégig respektálták. Nagybecskerek még a Bánát városai között sem volt a leginkább számon tartott, Várady Imre mégis innét tudta működtetni a Bácskán át Budapestig és Belgrádig kapcsolati hálójának akciórádiuszát, ha értelmét látta – és ha hagyták. Miniszterelnököktől a politikai ambíciókkal megvert/megáldott literátorokon, a helyi-regionális potentátokon, jóra való és/vagy kiállhatatlan frátereken át a kétkezi munkásokig, és a törekvő parasztgazdáig terjedt az az „udvartartás”, melynek évtizedeken át ő lett a „mindenes cselédje”. Esetében – népes családján túlmenően – nem materiális javak számlálhatósága, hanem ez a varietas delectat kapcsolati tőke halmozódott virtuális/valós életgazdagsággá, miközben körülötte alig előszámálhatóan váltakoztak politikai rendszerek, kurzusok és tolódtak ide vagy oda az államhatárok is.

A terjedelmében vaskos, tartalmát illetően annál is „súlyosabb” kötet végére érve Várady Imre másik két bánáti származású veretes, „babér-

koszorús” földije nyomakodik elő a recenzens névregiszteréből. Az egyik Herczeg Ferenc, aki a dualizmus kori századfordulón úgy konstataulta saját identitását, illetve ambícióit, hogy „kapás ember lehet sváb vagy tót, kultúremler azonban Magyarországon csak magyar lehet”. A másik Herta Müller, aki temesi németként, illetve román alattvalóként kényszerült Germániába, hogy identitását és literátorságát „kultúremlerként” kiteljesítse. Várady Imre határ- és rezsimváltások kavargásában reprezentált egy „magyarok közt európai” kultúremler normát, minorításban és majorításban egyaránt, akkor is, amikor e térségben erre alig adott módot a különböző formaváltozatokban egymással fenekedő nacionalizmusok sötét huszadik százada. Az a csoda, hogy megadatott neki kilenc évtizednyi e világi lét. Elfeledtük? Nem volt mit – kit. Ahhoz előbb „fel kellett volna fedezni”.

